

Νοερὰ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ.—Ἐκ τοῦ τρίτου τῆς γνώσεως τρόπου προέρχεται ἡ μεγίστη δυνατὴ τῆς ψυχῆς γαλήνη (*summa, quae dari potest, mentis acquiescentia*), ἡ ὑπερτάτη δυνατὴ χαρὰ, παρεπομένη εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ θεοῦ ὡς αἰτίαν¹. Ἐντεῦθεν προέρχεται ἡ πρὸς τὸν θεὸν ἀγάπη, ἥτις, καθὰ προκύπτουσα οὐχὶ ἐκ φιληστικῆς συναισθήσεως ἢ ὀρμῆς ἢ φαντασίας ἀλλ' ἐκ τελείας νοήσεως καὶ γνώσεως, χαρακτηρίζεται ὡς νοερὰ ἢ νοητικὴ (*amor intellectualis Dei*): «ἐκ τοῦ τρίτου τῆς γνώσεως εἴδους γεννᾶται ἀναγκαίως ἡ νοερὰ πρὸς τὸν θεὸν ἀγάπη συνοδευομένη ὑπὸ τῆς ιδέας τοῦ θεοῦ ὡς τῆς αἰτίας, ἥτοι ἀγάπη πρὸς τὸν θεόν, οὐχὶ καθὰ παρόντα ἐν τῇ φαντασίᾳ ἡμῶν, ἀλλὰ καθὰ νοοούμενον ὑφ' ἡμῶν ὡς αἰώνιον· τοῦτο εἶναι ὅπερ ὀνομάζω νοερὰν ἀγάπην τοῦ θεοῦ»². Ἡ ἀγάπη αὕτη κατέχει τὴν ψυχὴν εὐρύτατα καὶ εἶναι τοσοῦτω μείζων, ὅσω σαφέστερον καὶ εὐκρινέστερον νοεῖ τις ἑαυτὸν καὶ τὰ ἑαυτοῦ συναισθήματα³.

Ὁ θεὸς μὴ μεταβαίνων εἰς μείζονα ἢ ἐλάττονα τελειότητα εἶναι ἄμοιρος συναισθημάτων καὶ παθῶν, οὔτε ἀγαπᾷ οὔτε μισεῖ⁴. ἂν δέ τις ἀγαπῶν τὸν θεὸν ἐπεθύμει νὰ ἀνταγαπᾶται ὑπὸ τοῦ θεοῦ, οὗτος θὰ ἐπεθύμει ὅπως ὁ θεὸς μὴ εἶναι θεός⁵. Προστεθήτω ὅτι ἡ πρὸς τὸν θεὸν ἀγάπη, τὸ ὑπέρτατον οὔσα ἀγαθόν, πρόκειται κοινὸν εἰς πάντας τοὺς ἀνθρώπους, οὗ ἀγαθοῦ ἐπιθυμοῦσι πάντες

1. 5, 32, Demon. 5, 27, Demon. «ὁ γινώσκων τὰ πράγματα κατὰ τὸ εἶδος τοῦτο τῆς γνώσεως μεταβαίνει εἰς τὴν ὑπερτάτην ἀνθρωπίνην τελειότητα καὶ κατ' ἀκολουθίαν κατέχεται ὑπὸ μεγίστης χαρᾶς συνοδευομένης ὑπὸ τῆς ἐννοίας ἑαυτοῦ καὶ τῆς ἀρετῆς αὐτοῦ. Οὕτως ἐκ τοῦ εἴδους τούτου τῆς γνώσεως προέρχεται ἡ ὑπερτάτη γαλήνη».

2. 4, 32, corol.

3. 5, 15 καὶ 16.

4. 5, 17, corol.—Ταῦτα φαίνονται ἀντίθετα πρὸς ὅσα ἐν τοῖς πρόσθεν ἐλέχθησαν (σ. 292), ὅτι δηλαδή ὁ θεὸς ἀγαπᾷ ἑαυτόν. Ἄλλ' ἡ ἀντίφασις δὲν εἶναι πραγματικὴ· διότι ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἀγάπη τοῦ θεοῦ οὐδὲν κοινὸν ἔχει πρὸς τὰ ἀνθρώπινα συναισθήματα (τὴν ἀγάπην τῶν ἀνθρώπων).

5. 5, 19.

νά ἀπολαύσωσι. Διὸ καὶ ἡ ἀγάπη αὕτη δὲν εἶναι δυνατὸν νά μολύνηται ὑπὸ φθόνου ἢ ζηλοτυπίας· δὲν χωρίζει ἀλλὰ συνάπτει τοὺς ἀνθρώπους διὰ τοῦ κοινοῦ τούτου δεσμοῦ¹. Οὐδεμία δὲ ἄλλη ἀγάπη εἶναι αἰωνία παρὰ ταύτην τὴν πρὸς τὸν θεὸν νοερὰν ἀγάπην².

Ἡ μακαριότης.—Ἡ πρὸς τὸν θεὸν λοιπὸν ἀγάπη διαφέρει κατὰ τοῦτο πάσης ἄλλης ἀγάπης, ὅτι εἶναι αἰωνία, ὡς εἶναι καὶ ἡ ἰδέα τοῦ θεοῦ αἰωνία. Οὐχ ἤττον δὲ διαφέρει καὶ ἡ συμπαρομαρτοῦσα ἐκείνη διάθεσις, ἣν χαρακτηρίζει οὐχὶ ἀπλῶς χαρὰ ἀλλ' εὐδαιμονία ἢ μακαριότης· διότι χαρὰ μὲν εἶναι ἡ μετάβασις εἰς μείζονα τελειότητα, μακαριότης δὲ ἡ κτήσις καὶ κατοχὴ αὐτῆς ταύτης τῆς τελειότητος³. Ἀντὶ τῆς περιορισμένης, τῆς προσκαίρου καὶ συνήθους ἀγάπης, εἰς ἣν ἀκολουθεῖ πολλάκις ἡ λύπη, ἐμφανίζεται ἡ θεσπεσία ἀγάπη πρὸς τὸ αἰώνιον καὶ αἰδίον, ἡ ἀδιατάρακτος ὑπὸ τῆς ζηλοτυπίας καὶ ἀθόλωτος ὑπὸ τοῦ φθόνου μακαρία πρὸς τὸν θεὸν ἀγάπη.

Ἐκ τῶν ἤδη εἰρημένων κατέστη ἐμφανές, ποῦ κεῖται ἡ μακαριότης καὶ τί ἀκριβῶς ἄγει εἰς αὐτήν. Ὀφελιμώτατον δηλαδὴ εἰς τὸν ἄνθρωπον εἶναι ἡ τελεία κατανόησις ἑαυτοῦ τε καὶ τῶν ἄλλων πραγμάτων, τουτέστιν ἡ κατὰ τὸ δυνατὸν τελείωσις τῆς διανοίας ἢ τοῦ λόγου (λογικοῦ) αὐτοῦ. Διὰ τῆς τοιαύτης τελειώσεως κατορθοῦται ἡ ἄμεσος ἢ κατ' ἐνόρασιν γνῶσις τοῦ θεοῦ, ἣτις γνῶσις ἄγει εἰς τὴν ἐπιτέλεσιν τῶν ὑπὸ τῆς ἀγάπης καὶ τῆς εὐσεβείας ἐπιτασσομένων πράξεων. Εἰς δὲ τὴν γνῶσιν τοῦ θεοῦ συμπαρομαρτεῖ ἡ πρὸς τὸν θεὸν ἀγάπη καὶ ἅμα τῆς ψυχῆς ἡ εὐαρέστησις καὶ γαλήνη, ἣτις εἶναι ἡ εὐδαιμονία ἢ μακαριότης⁴.

Τούτων οὕτως ἐχόντων « ἀκρότατον τῆς ψυχῆς ἀγαθὸν εἶναι

1. 5, 20, Demon.

2. 5, 34, corol. « Hinc sequitur nullum amorem praeter amorem intellectualem esse aeternum ».

3. 5, 33, schol. πρβλ. 5, 34.

4. 4, Append. 4. « Quippe beatitudo nihil aliud est quam ipsa animi acquiescentia, quae ex Dei intuitiva cognitione oritur ».

ἡ γνῶσις τοῦ θεοῦ· ἀκροτάτη δὲ αὐτῆς ἀρετὴ εἶναι τὸ νοεῖν τὸν θεόν »¹.

Ἡ ἀθανασία.—Τὸ ἀγαπῶν τὸν θεόν, ἢτοι ἡ ἡμετέρα ψυχὴ, εἶναι τρόπος τοῦ θεοῦ, αὐτὸς ὁ θεός, καθ' ὅσον ἐκδηλοῦται διὰ τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς. Κατὰ ταῦτα δύναται νὰ λεχθῆ ὅτι ἡ νοερά ἀγάπη τῆς ψυχῆς πρὸς τὸν θεὸν εἶναι αὐτὴ τοῦ θεοῦ ἡ ἀγάπη, δι' ἧς ὁ θεὸς ἀγαπᾷ ἑαυτόν, οὐχὶ καθ' ὅσον εἶναι ἄπειρος ἀλλὰ καθ' ὅσον δύναται νὰ ἐξηγηθῆ διὰ τῆς οὐσίας τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς θεωρουμένης ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς αἰωνιότητος. Ἐν ἄλλοις λόγοις ἡ νοερά τῆς ψυχῆς πρὸς τὸν θεὸν ἀγάπη εἶναι μέρος τῆς ἀπείρου ἀγάπης, δι' ἧς ὁ θεὸς ἀγαπᾷ ἑαυτόν².

Ἐντεῦθεν ἀμέσως καὶ αὐτόθεν (ἀφ' ἑαυτοῦ) συνάγεται ὅτι ὁ θεός, καθ' ὅσον ἀγαπᾷ ἑαυτόν, ἀγαπᾷ καὶ τοὺς ἀνθρώπους· κατ' ἀκολουθίαν ἡ ἀγάπη τοῦ θεοῦ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους καὶ ἡ νοερά ἀγάπη τῆς ψυχῆς πρὸς τὸν θεὸν εἶναι ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα. Ἐν ταύτῃ δὴ τῇ σταθερᾷ καὶ αἰωνίᾳ πρὸς τὸν θεὸν ἀγάπῃ, ἢ, ἄλλως εἰπεῖν, ἐν τῇ ἀγάπῃ τοῦ θεοῦ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, ἐνυπάρχει ἡ ἡμετέρα σωτηρία ἢ μακαριότης ἢ ἐλευθερία³.

Διὰ τῆς νοεράς πρὸς τὸν θεὸν ἀγάπης ἐκδηλοῦται ἡ ἀληθινὴ ἡμῶν φύσις, ἣτις δὲν ὑπόκειται εἰς τὸν χρόνον ἀλλ' εἶναι ἀθάνατος. Ἐν τῷ θεῷ δηλαδὴ ὑπάρχει ἀναγκαίως ἡ ἔννοια ἢ ἰδέα ἢ τὴν οὐσίαν τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος ἐκδηλοῦσα κατὰ τὴν μορφήν τῆς αἰωνιότητος. Ἡ ἰδέα αὕτη, ἣτις ἐκφράζει τὴν οὐσίαν τοῦ σώματος ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς αἰωνιότητος, εἶναι ὠρισμένος τρόπος τῆς νοήσεως (certus cogitandi modus) ἀνήκων εἰς τὴν οὐσίαν τῆς ψυχῆς καὶ ὦν κατ' ἀνάγκην αἰώνιος⁴. Ἡ οὐσία τῆς ψυχῆς καὶ ἡ ὑπαρξίς αὐτῆς ἀπορρέει ἐξ αὐτῆς τῆς θείας φύσεως καὶ ἤρτηται διηνεκῶς ἐκ τοῦ θεοῦ· διὸ προὔπῆρχε τοῦ σώματος καὶ θὰ ὑπάρχη καὶ μετὰ τὴν φθορὰν αὐτοῦ αἰωνία⁵. Καὶ δὲν ἔχομεν

1. 4, 28, prop.

2. 5, 36, Demon.

3. 5, 36, corol. καὶ schol.

4. 5, 23, schol.

5. Εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν προσνέμομεν χρονικὴν διάρκειαν μόνον ἐν

μὲν ἀνάμνησιν τοῦ ὅτι προϋπήρξαμεν τοῦ σώματος, ἀλλὰ συναισθανόμεθα ὅτι εἴμεθα αἰώνιοι, ὅτι ἡ ψυχὴ ἡμῶν ὑπάρχει αἰωνία καὶ ἀθάνατος, ὅτι ἡ ὑπαρξίς τῆς ψυχῆς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ καθορισθῇ διὰ τοῦ χρόνου, ἤτοι νὰ ἔχη σχέσιν τινὰ πρὸς τὴν παροδικότητα (τὴν διάρκειαν). Περὶ τούτου οὐδεμίαν τὸ παράπαν ἔχομεν ἀμφιβολίαν. Διότι ἡ ψυχὴ συναισθάνεται ὅσα συλλαμβάνει διὰ τῆς νοήσεως οὐχὶ ὀλιγώτερον ἢ ὅσα ἔχει ἐν τῇ μνήμῃ. Καὶ ὄντως οἱ ὀφθαλμοὶ τῆς ψυχῆς, δι' ὧν βλέπει καὶ παρατηρεῖ τὰ πράγματα, εἶναι καθ' ἑαυτοὺς ἀποδείξεις¹. Ἡ τοῦ ἀνθρώπου λοιπὸν ψυχὴ δὲν φθείρεται ὅλως μετὰ τοῦ σώματος, ἀλλὰ μένει τι αὐτῆς, ὅπερ εἶναι αἰώνιον. Τὸ νοητικὸν τῆς ψυχῆς μέρος μόνον εἶναι ἀθάνατον, ἐνῶ ἡ φαντασία, ἡ μνήμη, πᾶσα ἀγάπη πλὴν τῆς πρὸς τὸν θεὸν νοεῶς ἀγάπης, δὲν διαμένουσιν, ἀλλ' ἀπόλλυνται² καταστρεφόμενα ὁμοῦ μετὰ τοῦ σώματος³.

Οὕτω πως ἡ ψυχὴ εἶναι κατὰ τοσοῦτον αἰωνία, καθ' ὅσον νοεῖ τὰ πράγματα κατὰ τὴν μορφήν καὶ ὑπὸ τὸ φῶς τῆς αἰωνιότητος· διότι, ὅσῳ πλείονα πράγματα νοεῖ σαφῶς, τόσῳ μεῖζον μέρος αὐτῆς διαμένει ἀθάνατον⁴. Καὶ ἐπειδὴ ἡ θεία τῆς ψυχῆς

σχέσει πρὸς τὴν διάρκειαν τοῦ σώματος. Ὑπάρχει δ' ὅμως μέρος τῆς ψυχῆς ἀνήκον εἰς τὴν οὐσίαν αὐτῆς, ὅπερ νοεῖται δι' αὐτῆς ταύτης τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ κατὰ τινὰ αἰωνίαν ἀνάγκην καὶ εἶναι αἰώνιον (5, 22 καὶ 23. 5, 36, schol.).

1. 5, 23, schol.

2. 5, 34. 40.

3. 5, 23, prop, καὶ Demon. « Mens humana non potest cum corpore absolute destrui, sed ejus aliquid remanet, quod aeternum est. Sed menti humanae... durationem non tribuimus, nisi durante corpore ».

4. 5, 31. 5, 38. Demon. « Ὅσῳ πλείονα πράγματα νοεῖ ἡ ψυχὴ κατὰ τὸ δεύτερον καὶ τὸ τρίτον εἶδος τῆς γνώσεως, τοσοῦτω μεῖζον μέρος αὐτῆς διαμένει ἀθάνατον καὶ ἐπομένως τόσῳ ὀλιγώτερον κατέχεται ὑπὸ τοῦ φόβου τοῦ θανάτου ».

Ἐπειδὴ δὲ ὁ σῶμα ἔχων ἐπιτήδειον εἰς τὸ ἐνεργεῖν πλεῖστα ἔχει καὶ ψυχὴν δυναμένην νὰ γινώσκη πλεῖστα, ἔπεται ὅτι ὁ τοιοῦτος (ὁ σοφὸς) ἔχει ψυχὴν, ἧς τὸ μέγιστον μέρος εἶναι ἀθάνατον. (5, 39. πρβλ. καὶ 5, 40).

Λοιπὸν μόνον τὸ τελειότερον τῆς ψυχῆς μέρος (ὅσον δήποτε καὶ ἂν εἶναι

οὐσία εἶναι κοινή εἰς πάντας τοὺς ἀνθρώπους¹, πρέπει νὰ ὑπολάβωμεν ὅτι τὴν ἀθανασίαν ἐθεώρει ὁ φιλόσοφος οὐχὶ ὡς προσωπικήν².

Ἡ μακαριότης δυσεπίτευκτος.—“Ὅσῳ μείζων εἶναι ἢ ἐκ τῆς θείας ἀγάπης καὶ μακαριότητος ἀγαλλίασις τῆς ψυχῆς, τόσῳ μᾶλλον αὐτὴ νοεῖ καὶ τοσοῦτῳ μεῖζον δεσπόζει τῶν παθῶν· ἡ ἀγαλλίασις δηλαδὴ ἐκείνη παρέχει τὴν δύναμιν πρὸς ὑπερνίκησιν τῶν ὁρμῶν³.

Καὶ ἂν δὲ ἠγνοοῦμεν ὅτι ἡ ψυχὴ ἡμῶν ὑπάρχει ἀθάνατος, ὅμως θὰ ἠσχοῦμεν οὐχ ἥττον τὴν εὐσέβειαν καὶ πᾶσαν ἄλλην ἀρετὴν· διότι ἡ μακαριότης δὲν εἶναι ἡ ἀμοιβὴ τῆς ἀρετῆς ἀλλ’ αὐτὴ ἡ ἀρετὴ εἶναι ἡ μακαριότης⁴. Ἐνταῦθα μάλιστα διαλάμπει ἡ διαφορὰ τοῦ σοφοῦ ἀπὸ τῶν πολλῶν, τῶν ἀμαθῶν· ἐκεῖνος μὲν ἤκιστα συγκινοῦμενος καὶ τὰ πάθη καταστέλλων ἐμφορεῖται ψυχικῆς γαλήνης, οὗτοι δὲ παρασύρονται ὑπὸ ἐξωτερικῶν αἰτίων καὶ τῶν ὁρμῶν. Ὁ μὲν σοφὸς ἄγεται ὑπὸ μόνου τοῦ λόγου, οἱ δὲ ἄλλοι παρέλκονται ὑπὸ τοῦ φόβου καὶ τῆς ἐλπίδος. Οἱ πολλοὶ φαίνονται πιστεύοντες ὅτι εἶναι ἐλεύθεροι, ἐφ’ ὅσον ἐπιτρέπεται αὐτοῖς ἀκωλύτως νὰ παραδοθῶσιν εἰς τὰς ὁρμάς· τὴν δὲ ὑποχρέωσιν νὰ διάγῃσι κατὰ τὰς

τοῦτο), ἦτοι τὸ λογιστικὸν καὶ νοητικὸν, παραμένει ἀθάνατον· τὸ δὲ ἄλλο μέρος φθείρεται καὶ καταστρέφεται μετὰ τοῦ σώματος (5, 40, corol.).

1. Τοῦτο καταφαίνεται ἐκ τοῦ 1, 17, schol., ἐνθα λέγεται ὅτι οἱ ἄνθρωποι δὲν διαφέρουσι κατὰ τὴν οὐσίαν (essentia), ἦτις εἶναι αἰωνία ἀλήθεια. Ἄλλως δέ, ἀφανιζομένων τῶν συναισθημάτων καὶ παθῶν, τῆς μνήμης καὶ τῆς φαντασίας, οὐδὲν ὑπολείπεται τὸ προσωπικόν.

2. Ὅπως ἂν ἔχη, ὁ θεός, ἀφοῦ ἐξεδηλώθη ὡς πεπερασμένος τρόπος διὰ τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, ἐπανέρχεται, διὰ τῆς γνώσεως, πάλιν εἰς ἑαυτόν.

3. Τὴν ἀγαλλίασιν δὲν φέρει ἡ συγκράτησις τῶν ὁρμῶν· ἐκ τοῦ ἐναντίου, ἐπειδὴ ἔχομεν τὴν ἀγαλλίασιν ταύτην, κρατοῦμεν τῶν ὁρμῶν. (5, 42. αὐτ. Demon. « nemo beatitudine gaudet, quid affectus coërcuit, sed contra potestas libidines coërcendi ex ipsa beatitudine oritur »).

4. 5,41, prop. 5,42, prop. Τεθέντος ὅτι ἡ τῆς ψυχῆς ἀθανασία δὲν εἶναι προσωπική, εὐδὴλον ὅτι ἡ μακαριότης ἀφορᾷ εἰς τὴν παροῦσαν ζωὴν.

ἐπιταγὰς τοῦ θεοῦ νόμου ἐκλαμβάνουσιν ὡς παραχώρησιν δικαιωμάτων αὐτῶν. Οὕτω πιστεύουσιν ὅτι τὰ καθήκοντα καὶ ἡ ἄσκησις τῶν ἀρετῶν εἶναι βάρη, ἅτινα ἐλπίζουσιν ὅτι θὰ ἀποβάλωσι μετὰ θάνατον καὶ ὅτι θὰ λάβωσιν ἀμοιβὴν τῆς ἑαυτῶν δουλείας, ἢ τοι τῆς εὐσεβείας καὶ τῆς ἐπιτελέσεως τῶν καθηκόντων. Ἐάν ἔλειπον αὐτοῖς ὁ φόβος καὶ ἡ ἐλπίς, ἂν ἐπίστευον ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι θνητὴ, θὰ ἀπετίθεντο τὸ βῆρος τῆς εὐσεβείας καὶ θὰ ἐρρύθμιζον πάντα κατὰ τὰς ὁρμὰς, ὑπέκρινοντες μᾶλλον εἰς τὴν τύχην ἢ εἰς ἑαυτούς¹.

Ἐνῶ λοιπὸν οἱ πολλοί, ὑπὸ ἐξωτερικῶν ἐλαυνόμενοι αἰτίων, φέρονται πολλαχῶς δεῦρο κάκεισε καὶ οὐδέποτε ἀπολαύουσι ψυχικῆς γαλήνης, ζῶσι δὲ μὴ ἔχοντες ἐπίγνωσιν ἑαυτῶν καὶ τοῦ θεοῦ, εὐθύς δὲ ὡς παύσονται νὰ πάσχωσι, παύονται καὶ νὰ ὑπάρχωσι — τοῦναντίον ὁ σοφὸς εἶναι ἄμοιρος ψυχικῶν συγκινήσεων, ἔχει ἐπίγνωσιν ἑαυτοῦ καὶ τοῦ θεοῦ καὶ τῶν πραγμάτων κατὰ τινα αἰωνίαν τῆς φύσεως ἀνάγκην, οὐδέποτε παύεται νὰ ζῆ καὶ πάντοτε ἐμφορεῖται τῆς ἀληθινῆς τῆς ψυχῆς γαλήνης. « Ἐάν δὲ ἡ ὑπ' ἐμοῦ ὑποδειχθεῖσα ὁδὸς ἡ ἀγούσα εἰς τὴν γαλήνην καὶ μακαριότητα — παρατηρεῖ ὁ φιλόσοφος τερματίζων τὴν Ἠθικὴν — ἂν φανῆ ὑπεράγαν χαλεπὴ καὶ ἀνάντης (*perardua*), ὅμως δὲν εἶναι ἀδιάνυτος. Καὶ εἶναι βεβαίως δύσκολον ὅ, τι πολὺ σπανίως εὐρίσκειται. Διότι, ἂν ἡ σωτηρία ἦτο εὐχερὴς καὶ ἄνευ πολλοῦ πόνου ἐπιτευκτὴ, πῶς ἦτο δυνατόν νὰ παραμελῆται σχεδὸν ὑπὸ πάντων; Ἄλλὰ πάντα τὰ ὑψηλὰ καὶ λαμπρὰ εἶναι καὶ δύσκολα καὶ σπάνια (*sed omnia praeclara tam difficilia quam rara sunt*) »².

Αἱ ἀρχαὶ τῆς Ἠθικῆς ἐφαρμόζονται καὶ ἐν τῇ περὶ πολιτείας καὶ θρησκείας θεωρίᾳ.

8. ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

1. Ἀρχὴ τοῦ κοινωνικοῦ βίου³.—Ἐπειδὴ τὰς πρά-

1. 5,41, schol.

2. 5,42, schol.

3. Περὶ πολιτείας διέλαβεν ὁ Σπινόζας ἐν τῇ *Tractatus theologico-politicus* καὶ τῇ *Tractatus politicus*, ἔτι δ' ἐνιαχοῦ τῆς Ἠθικῆς.

ξεις τῶν ἀνθρώπων διέπouσι κατὰ τὸ πλεῖστον αἱ ἐπιθυμίαι, τὰ συναισθήματα καὶ τὰ πάθη, ἢ γνῶσις αὐτῶν εἶναι ἀπαραίτητος εἰς κατανόησιν τοῦ κοινωνικοῦ καὶ πολιτικοῦ βίου· ἢ γνῶσις τῶν συναισθημάτων καὶ καθόλου τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως εἶναι ἀναγκαῖα καὶ ἀπαραίτητος, χρησιμεύουσα ὡς βάσις καὶ ἀφετηρία εἰς τε τὴν Ἠθικὴν καὶ τὴν Πολιτικὴν, ὧν ἐκείνη μὲν σπουδάζει περὶ τὴν ὀρθὴν ρύθμισιν τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων, αὕτη δὲ περὶ τὴν ὀρθὴν διάταξιν τῆς πολιτείας¹. Ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ κοινωνίᾳ τὰ φίλαυτα πάθη δὲν ἀφανίζονται ἐντελῶς, ἀλλὰ μόνον περιορίζονται ὑπὸ τοῦ φόβου τῶν νόμων καὶ ποινῶν. Ὁ ὅλος δὲ πολιτικὸς βίος χαρακτηρίζεται ὑπὸ τῶν ἐπιθυμιῶν καὶ παθῶν καὶ προσοικειοῦται ταῦτα μᾶλλον ἢ τὴν ἠθικότητα.

Ἡ τῶν ἀνθρώπων κοινωνία καὶ πολιτεία παράγεται ὑπὸ τοῦ Σπινόζα ἐκ τῆς πραγματικῆς ζωῆς καὶ ἐρμηνεύεται κατὰ τὴν μηχανικὴν ἀναγκαιότητα, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν σχολαστικὴν ἐκδοχὴν τοῦ μέσου αἰῶνος τὴν ἔχουσαν θεολογικὸν χαρακτῆρα. Δὲν προσφεύγει λοιπὸν ὁ φιλόσοφος εἰς αὐθεντίας καὶ θείας ἀποκαλύψεις, ἀλλὰ στηρίζεται μόνον εἰς δυνάμεις καὶ ἐνεργείας ἀνθρωπίνους². Ἐνῶ δὲ ὁ Μακιαβέλης ἀπέφαινε τὴν πολιτείαν ὡς κοσμικὴν δύναμιν καὶ ἠρμήνευεν αὐτὴν ἐκ τῆς ἱστορίας, ὁ Ὠββέσιος καὶ ὁ Σπινόζας παρῆγον τὴν πολιτείαν, μετὰ τινων πρὸς ἀλλήλους διαφορῶν, ἐκ τῆς καθόλου φύσεως καὶ ποιότητος τῶν ἀνθρώπων³.

1. Ἡ Ἠθικὴ καὶ ἡ πολιτικὴ πραγματεία συνάπτονται στενῶς πρὸς ἀλλήλας. Πρβλ. Ἠθικὴν (τέλος τοῦ δευτέρου μέρους καὶ εἰσαγωγὴν τοῦ τρίτου μέρους), πρὸς δ' ἔτι τὴν εἰσαγωγὴν τῆς Πολιτικῆς πραγματείας, ἐνθα δεικνύεται ἡ ἀνάγκη καὶ ἡ ἀξία τῶν παθῶν. Ἄνευ τῆς κατανόησεως τῶν παθῶν δὲν εἶναι δυνατὴ οὔτε Ἠθικὴ οὔτε Πολιτικὴ.

2. Οὐχ ἤττον ἀφίσταται ἡ πολιτικὴ θεωρία τοῦ Σπινόζα ἀπὸ τῶν ἀντιλήψεων τῆς νεωτέρας πολιτικῆς, ἥτις θεμελιούται οὐ μόνον ἐπὶ τῶν νόμων τῆς φύσεως ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν νόμων τῆς ἐλευθερίας. Ἡ φυσιοκρατικὴ πάλιν πολιτικὴ, ὡς καὶ ἡ τῆς ἀρχαιότητος, θεωρεῖ τὸν πολιτικὸν βίον ὡς συνέχειαν τῆς φυσικῆς τάξεως.

3. Οἱ ἀνθρωποὶ φέρονται, κατὰ τὸν Σπινόζαν, ἐκ φύσεως εἰς κοινωνίαν καὶ πολιτείαν. Οἱ ἀνθρωποὶ, λέγει, δυσκόλως ἀνέχονται τὸν μονήρη βίον, ὥστε ὁ ὀρισμὸς, καθ' ὃν ὁ ἀνθρώπος εἶναι « ζῷον κοινωνικόν » (animal so-

Ἡ πολιτεία (τὸ κράτος, civitas) εἶναι, κατὰ τὸν Σπινόζαν, ἡ εὐτακτος καὶ ἐναρμόνιος συμβίωσις τῶν ἀνθρώπων, γινομένη κατὰ κανόνας ῥυθμίζοντας τὰς κοινωνικὰς σχέσεις, ἢ, ἄλλως εἰπεῖν, εἶναι οἷονεὶ μηχανὴ κινουῦσα τὰς τῶν ἀνθρώπων ἐνεργείας κατὰ τρόπον μὴ ἐπιτρέποντα οἰανδήποτε ἐπιβλαβῆ εἰς τὸ σύνολον παρεκτροπὴν¹. πᾶσαι δ' αἱ πολιτικαὶ καὶ κοινωνικαὶ διατάξεις ἀπέρρευσαν ἐκ τοῦ φυσικοῦ δικαίου.

2. Φυσικὸν δίκαιον εἶναι αὐτοὶ τῆς φύσεως οἱ νόμοι καὶ κανόνες, καθ' οὓς πάντα γίνονται, τοὔτέστιν αὐτῆ τῆς φύσεως ἡ δύναμις. Ἡ φύσις, καθ' ἑαυτὴν θεωρουμένη, ἔχει ἀπεριόριστον δίκαιον ἐπὶ πάντων, ἐφ' ὧν ἀσκεῖ δύναμιν, ἤτοι τὸ δίκαιον τῆς φύσεως ἐκτείνεται ἐφ' ὅσον καὶ ἡ δύναμις αὐτῆς. Κατ' ἀκολουθίαν δ' ἕκαστον φυσικὸν πρᾶγμα ἔχει τοσοῦτον φυσικὸν δίκαιον ὅσην καὶ δύναμιν εἰς τὸ ὑπάρχειν καὶ ἐνεργεῖν, τουτέστι τὸ δίκαιον ἑκάστου ἐκτείνεται ἐφ' ὅσον περ καὶ ἡ δύναμις αὐτοῦ. Καὶ ἐπειδὴ ἕκαστον ἄτομον εἶναι ὑπὸ τῆς φύσεως προωρισμένον νὰ διατηρῇ τὴν ὑπαρξίν αὐτοῦ, ἔχει τὸ ἀπεριόριστον δικαίωμα νὰ πράττῃ τοῦτο ἀκολουθῶς τῇ οἰκείᾳ φύσει². Κατὰ τὸ φυσικὸν λοιπὸν δίκαιον οὐδὲν ἀπαγορεύεται, εἰ μὴ ὅ,τι τις δὲν θέλει καὶ ὅ,τι δὲν δύναται³.

Ταῦτα ἰσχύουσι περὶ πάντων καὶ δὴ καὶ περὶ τῶν ἀνθρώπων, εἴτε ποιοῦνται χρῆσιν τοῦ λογικοῦ εἴτε μὴ, εἴτε εἶναι πολυμαθεῖς εἴτε ἀμαθεῖς, εἴτε ὀξεῖς εἴτε ἀμβλεῖς τὸν νοῦν. Ἐφ' ὅσον εὐρί-

---

ciale), φαίνεται προσφυστάτος. (Eth. 4, 35, schol.).

1. Tract. theologico—polit. cap. 16. Tract. polit. 1, 1 - 7.

2. Tract. theol. pol. 16, σ. 273 « Per jus naturae nihil aliud intelligo quam regulas naturae uniuscujusque individui, quas unumquodque naturaliter determinatum concipimus, ad certo modo existendum et operandum ». Tract. polit. 2, 3. 2, 4. « Per naturam intelligo ipsius naturae leges, seu regulas, secundum quas omnia fiunt. ... et consequentur unius cujusque individui naturale jus eo usque se extendit, quo ejus poteltia.

Οὕτω κατὰ τὸ φυσικὸν δίκαιον οἱ μείζονες ἰχθύες καταβιβρώσκουσι τοὺς μικροτέρους. (Tract. theol. polit. ἐνθ. ἄνωτ.).

3. Tract. polit. 2, 8.

σκονται ἐν τῇ φυσικῇ καταστάσει, ἔχουσιν ἕκαστος τὸ πλήρες δίκαιον νὰ πράττῃ ὅ,τι ἂν βούληται καὶ δύναται, εἴτε καθοδηγεῖται ὑπὸ τοῦ λογικοῦ εἴτε κινεῖται ὑπὸ ὁρμῶν καὶ παθῶν. Κατὰ τὸ φυσικὸν λοιπὸν δίκαιον ἕκαστος εἶναι ἀπόλυτος κύριος νὰ ἐπιδιώκῃ καὶ νὰ πράττῃ ὅ,τι ἂν νομίζῃ ἑαυτῷ συμφέρον καὶ χρήσιμον· ἀδιάφορον ἂν ἐνεργεῖ κατὰ τὴν ἐπιταγὴν τοῦ λογικοῦ, ἢ κατὰ τὴν παρόρμησιν τῶν παθῶν· ἀδιάφορον, ἂν καταφεύγει εἰς ἰκεσίας ἢ εἰς βίαν ἢ εἰς δόλον ἢ ἄλλον τινὰ τρόπον, θεωρῶν ὡς ἐχθρὸν πάντα ἐπιχειροῦντα νὰ παρακωλύσῃ τῶν βουλευμάτων αὐτοῦ τὴν ἐπίτευξιν¹.

Ἡ φυσικὴ κατάστασις, ἢ προηγηθεῖσα τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς, ἦτο προδήλως κατάστασις, ἐν ᾗ ἦτο ἀδύνατον νὰ ζῆ τις ἀδεῶς καὶ ἀσφαλῶς²· διότι τότε ἐπεκράτουν ἰσχυρῶς τὰ πάθη καὶ ἐσόβει ὁ πάντων κατὰ πάντων πόλεμος³. Καὶ ὅμως εἶναι προτιμότερον καὶ ὠφελιμώτερον νὰ διάγῃ τις ἀμερίμνως καὶ ἀφόβως, νὰ ζῆ κατὰ τὸν νοῦν μᾶλλον ἢ κατὰ τὰ πάθη, ἐν ἡρεμίᾳ καὶ γαλήνῃ μᾶλλον ἢ ἐν ἀγωνίᾳ καὶ φόβῳ. Πρόσθετες ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἐκ φύσεως χρήζουσι τῆς ἀμοιβαίας συνδρομῆς καὶ ἐπικουρίας, ἧς ἄνευ ζῶσι ζωὴν ἀθλίαν καὶ προσέτι ἀδυνατοῦσι νὰ ἀναπτύξωσι τὸν λόγον καὶ τὴν διάνοιαν⁴.

3. Κοινωνία καὶ πολιτεία.— Τούτων οὕτως ἐχόντων,

---

1. Tract theol polit. 16, 274. Tract. polit. 2, 5.—'Ἐπὶ πασῶν τούτων τῶν περιπτώσεων ὁ ἄνθρωπος, εἴτε σοφὸς εἴτε μωρός, « εἶναι μέρος τῆς φύσεως, πᾶν δὲ ὅ,τι παρορμᾷ ἕκαστον εἰς ἐνέργειαν, πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς δύναμις τῆς φύσεως. Διότι ὁ ἄνθρωπος, εἴτε εἶναι ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ λογικοῦ εἴτε ἐνεργεῖ κατὰ τὰς ἐπιθυμίας αὐτοῦ μόνον, πράττει πάντοτε κατὰ τοὺς νόμους καὶ κανόνας τῆς φύσεως, τ.ἔ. συμφῶνως πρὸς τὸ φυσικὸν δίκαιον »

2. Ὁ Σπινόζας ὑπερβάλλει τὸν Ὀββέσιον ἐν τῇ πεποιθήσει ὅτι ἡ ἐπικρατησις τῶν παθῶν ἦτο συμφυῆς πρὸς τὴν ἀρχέγονον κατάστασιν.

3. Ἐκαστος ἐκ φύσεως ἐνεργεῖ φιλαύτως καὶ ἐπὶ βλάβῃ ἄλλων· ἐκ φύσεως οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἐχθροὶ πρὸς ἀλλήλους (homines ex natura hostes), κατ' ἀκολουθίαν δ' ἐν τῇ ἀρχεγόνῳ καταστάσει ἐκράτει ἢ κατάστασις πολέμου πάντων κατὰ πάντων.

4. Tract. theol. polit. 16, 277 ἐξ. Tract. polit. 2, 14 καὶ 15.

ὄφειλον οἱ ἄνθρωποι, χάριν τοῦ ἑαυτοῖς συμφέροντος, νὰ παύσωνται μὲν πράττοντες κατὰ τὰς ταπεινάς ἐπιθυμίας, νὰ ζῶσι δὲ κατὰ τὰς ὑπαγορεύσεις τοῦ νοῦ, νὰ περιστέλλωσι τὰ πάθη καὶ καταλείπωσι τὰς ἐπιθυμίας τὰς ἐπαγούσας βλάβην εἰς ἑτέρους, νὰ μὴ ποιῶσιν ὅ,τι δὲν ἤθελον νὰ γίνηται αὐτοῖς παρ' ἄλλων καὶ τέλος νὰ τιμῶσιν καὶ ὑπερασπίζωσι τὰ ἀλλότρια ὡς ἴδια αὐτῶν δίκαια¹. ἐν ἐνὶ λόγῳ ἔπρεπε νὰ προβῶσιν εἰς τινὰς ὑποχωρήσεις περὶ τὴν ἄσκησιν τοῦ φυσικοῦ αὐτῶν δικαίου, ὥστε νὰ δύνανται νὰ ζῶσιν ἐν ὁμονοίᾳ καὶ ἀμοιβαίᾳ βοήθειᾳ ἀποφεύγοντες νὰ πράττωσιν ὅ,τι θὰ ἀπέβαινε εἰς βλάβην τῶν ἄλλων². Ταῦτα δὴ θὰ κατῴρθουν, ἐὰν συνήρχοντο εἰς κοινωνίαν καὶ συνεφώνουν ὅπως τὸ ἐπὶ πάντων δίκαιον, ὅπερ ἐν τῇ φυσικῇ καταστάσει ἔχει κατ' ἴδιαν ἕκαστος, ἀσκῶσιν ἤδη πάντες, τουτέστιν ἐὰν τοῦ λοιποῦ τὸ δίκαιον καθορίζεται οὐχὶ κατὰ τὴν βίαν καὶ τὴν ἐπιθυμίαν ἑκάστου ἀλλὰ κατὰ τὴν βούλησιν καὶ τὴν δύναμιν πάντων³.

Ἡ ἀπομάκρυνσις λοιπὸν ἀπὸ τῆς φυσικῆς καταστάσεως καὶ ἡ βελτίωσις τῶν πραγμάτων θὰ ἐπετυγχάνετο μόνον διὰ κοινῆς συμφωνίας· θὰ ἔπρεπεν οἱ ἄνθρωποι νὰ συνάψωσι μετ' ἀλλήλων συμβόλαιον, καθ' ὃ νὰ μεταβιβάζηται τὸ ἀπεριόριστον ἑκάστου δικαίον εἰς τὴν κοινωνίαν· ἔπρεπεν ἄρα πάντες νὰ ἀλλοτριωθῶσι, τοῦλάχιστον κατὰ μέγα μέρος, ἕκαστος ἀπὸ τῶν φυσικῶν αὐτοῦ δικαίων καὶ νὰ ἐκχωρήσωσιν αὐτὰ εἰς τὴν κοινωνίαν⁴. Ἡ κοινωνία

1. Tract. theol. polit. ἐνθ. ἄνωτ. Πρβλ. Tract. polit. 2, 15, ἐνθα συνολογεῖ ὁ Σπινόζας τοῖς Σχολαστικοῖς, οἵτινες ᾤκτιρον τὴν φυσικὴν κατάστασιν καὶ ἀπεκάλουν τὸν ἄνθρωπον « ζῶον κοινωνικόν ».

2. Eth. 4, prop. 37, schol. 2.

3. Tract. theol. polit. 16, 276 ἐξ.

4. Πλὴν ὁμως οὐδεὶς μεταβιβάζει τὸ δίκαιον καὶ τὴν δύναμιν αὐτοῦ οὕτως, ὥστε νὰ παύσῃται ὢν ἄνθρωπος· διὸ τὸ φυσικὸν δίκαιον δὲν ἀναιρεῖται ὅλως ὑπὸ τῆς πολιτείας ἀλλ' ἀπλῶς περιορίζεται τοσοῦτον, ὅσον ἀπαιτεῖ ἡ ἀσφάλεια πάντων καὶ ἡ ἴδια ἑκάστου ὑπαρξίς. Ἡ πολιτεία δηλαδὴ δὲν ἀναιρεῖ τὸ ὀρθὸν ἀλλὰ μόνον τὸ κακὸν καὶ ἐπιζήμιον μέρος τοῦ φυσικοῦ δικαίου· ὅπερ σημαίνει ὅτι ἐνεργεῖ πάντοτε κατὰ τὴν ἐπιταγὴν τοῦ ὀρθοῦ λόγου (Tract. polit. 3, 2. 4, 4).

Ἐνταῦθα ὁ Σπινόζας ἀντιφέρεται πρὸς τὸν Ὁββέσιον γνωματεύοντα ὅτι

(societas) είναι χρήσιμος και τὰ μάλιστα ἀναγκαῖα, διότι πορίζει εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἀσφάλειαν και εὐεστώ¹. Θὰ παγιωθῆ δὲ ἡ κοινωνία, ὅταν ἔχη τὸ δικαίωμα ἐκεῖνο, ὅπερ ἐν τῇ φυσικῇ καταστάσει εἶχεν ἕκαστος ἄνθρωπος, τὸ δικαίωμα δηλονότι νὰ τιμωρῆ τὴν ἀδικίαν, ἔτι δὲ νὰ κρίνη περὶ τοῦ ἀγαθοῦ και τοῦ κακοῦ· οὐχ ἦτον θὰ ἔχη τὴν ἐξουσίαν τοῦ νὰ προδιαγράφη τὸν τρόπον κοινῆς ζωῆς (communem vivendi rationem), νὰ καθορίζη νόμους και τούτους νὰ ἀσφαλίζη οὐχὶ διὰ τοῦ λόγου (λογικοῦ), ἀδυνατοῦντος νὰ καταστέλλη τὰ συναισθήματα, ἀλλὰ διὰ τῶν ἀπειλῶν (minis).

4. Ἰδρυσις τῆς πολιτείας· κοινωνικὸν συμβόλαιον.— Τοιαύτη κοινωνία ἔμπεδος ὑπάρχουσα και σταθερὰ διὰ νόμων και ἐξουσίας ἱκανῆς νὰ διατηρῆ αὐτήν, καλεῖται πολιτεία (κράτος, civitas), οἱ δὲ ὑπὸ τοῦ δικαίου ταύτης προστατευόμενοι λέγονται πολῖται (cives)².

Ὡς πρὸς τὸ κοινωνικὸν συμβόλαιον, δι' οὗ ἰδρύεται ἡ πολιτεία, παρατηρητέον ὅτι, κατὰ γενικὸν τῆς φύσεως νόμον, οὐδεὶς ἀμελεῖ ἢ ἀποξενοῦται ἀπὸ τινος ὡς ἀγαθοῦ νομιζομένου πράγματος, ἂν μὴ προσδοκᾷ ἀντ' ἐκεῖνου μεῖζον ἀγαθὸν και ἂν μὴ φοβῆται μεῖζον κακόν. Ὡσαύτως οὐδεὶς ὑπομένει και ὑφίσταται κακόν, πλὴν ἐὰν νομίζη ὅτι οὕτω φεύγει μεῖζον κακόν ἢ ὅτι κερδαίνει μεῖζον ἀγαθόν. Τούτου οὕτως ἔχοντος, οὐδεὶς ἐγκαταλείπει ὅπερ ἔχει (ἐν τῇ φυσικῇ καταστάσει) ἐπὶ πάντων δίκαιον, ἂν μὴ ἐλπίζη μεῖζον ἀγαθόν. Οὐδὲν δὲ συμβόλαιον δύναται νὰ ἔχη κῦρος ἄνευ τῆς τῶν συμβαλλομένων ὠφελείας, ἧς ἀρθείσης καθίσταται ἐκεῖνο ἄκυρον και παραβιάζεται· ἐπὶ τοσοῦτον ἄρα χρόνον ἔχει τὸ συμβόλαιον ἰσχύν, ἐφ' ὅσον περ θεραπεύεται τὸ ἴδιον (τῶν συμβαλλομένων) συμφέρον³. Βεβαίως ἐὰν πάντες οἱ ἄνθρωποι ἔζων κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον, θὰ κατενόουν και θὰ συνωμολόγουν τὴν ἀπὸ τῆς πολιτείας ὠφέλειαν

τὸ φυσικὸν δίκαιον τῶν προσώπων ἀφανίζεται ἐν τῇ πολιτείᾳ.

1. Tract. theol. polit. 3, 62 ἐξ. 5, 99.

2. Eth. 4, prop. 37, schol. 2.

3. Tract. theol. polit. 18, 278.

καὶ ἐπομένως θὰ ἐτήρουν ἐκόντες καὶ πρόθυμοι τὸ κοινωνικὸν συμβόλαιον. Νῦν δ' ὅμως οἱ πλεῖστοι δὲν ἄγονται, πολλοῦ γε καὶ δεῖ, ὑπὸ τοῦ νοῦ, ἀλλὰ παρέλκονται ὑπὸ τῶν ἐπιθυμιῶν καὶ τῶν παθῶν· διὸ καὶ οὐδεμίαν παρεῖχον πίστιν καὶ βεβαιότητα περὶ τῆς τηρήσεως τοῦ συμβολαίου, ἂν μὴ ὑπῆρχεν ἐξουσία ἐπισείουσα ποινὴν καὶ κολασμὸν τῆς παραβάσεως¹.

“Ὅπως ἂν ἔχη, ἡ πολιτεία διὰ τῶν νόμων προστατεύει τοὺς πολίτας καὶ βοηθεῖ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ εὐτυχίαν αὐτῶν. Διότι σκοπὸς αὐτῆς δὲν εἶναι νὰ κυριαρχῇ μηδὲ νὰ ἐκφοβῇ τοὺς ἀνθρώπους ἢ νὰ ὑποτάτῃ αὐτοὺς εἰς ξένην ἐξουσίαν, ἀλλὰ πᾶν τούναντίον νὰ ἀπαλλάτῃ ἕκαστον τοῦ φόβου, ὥστε νὰ δύναται νὰ ζῇ ἐλευθέρως καὶ νὰ ἀσκῇ τὰ δίκαια αὐτοῦ². Καθῆκον δὲ τῶν πολιτῶν εἶναι νὰ ὑπακούωσιν εἰς τοὺς νόμους· εἰ δὲ μὴ τοῦτο συνέβαιεν, ἡ κοινωνία θὰ διελύετο καὶ τὸ κράτος (πολιτεία) θὰ κατεστρέφετο³.

5. Μορφαὶ τῆς πολιτείας.—’Ἐν τῇ πολιτείᾳ κρατεῖ, ὡς εἶκός, τὸ πολιτικὸν δίκαιον ἀντὶ τοῦ ἀρχεγόνου φυσικοῦ· νῦν τίθενται νόμοι, οἵτινες πρέπει νὰ ἐφαρμόζωνται ἀκριβῶς καὶ ἐφαρμοζόμενοι νὰ ρυθμίζωσι τὸν δημόσιον βίον. Τὸ πολιτικὸν δὲ δίκαιον ἀπαιτεῖ τὴν σύστασιν νομοθετικῆς καὶ δικαστικῆς καὶ ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας⁴· αὗται ὑπάρχουσι μὲν ἐν πάσῃ πολιτικῇ κοινωνίᾳ ἀλλὰ λειτουργοῦσι κατὰ διάφορον τρόπον, ὅθεν προέρχεται ἡ διάκρισις

1. Ἐνθ. ἄνωτ. σελ. 272.

2. Σκοπὸς τῆς πολιτείας δὲν εἶναι, λέγει, νὰ καθιστᾶ τοὺς ἀνθρώπους ζῶα ἢ αὐτόματα, ἀλλὰ νὰ βοηθῇ αὐτοῖς ὥστε νὰ ἀναπτύξωσιν ἀπροσκόπτως τὰς διανοητικὰς καὶ σωματικὰς δυνάμεις αὐτῶν. « Σκοπὸς τῆς πολιτείας εἶναι ἐπ' ἀληθείας ἡ ἐλευθερία ». (αὐτ. 20, 352 ἐξ.).

3. Αὐτ. 3, 63 ἐξ. Ὡσαύτως θὰ κατεστρέφετο ἡ πολιτεία, ἐὰν ἐνήργει παρὰ τὸν λόγον (Tract. polit. 4, 4.).

4. Αἱ ἐξουσίαι δὲν πρέπει νὰ συνενῶνται εἰς ἓν πρόσωπον, ὥστε νὰ κινδυνεύῃ ἡ νόμιμος κατάστασις· μηδὲ πάλιν νὰ χωρίζωνται οὕτως, ὥστε νὰ παραβλάπτηται ἡ δύναμις τοῦ κράτους. Ἡ μὲν πρώτη περίπτωσις ἄγει εἰς δεσποτικὴν μοναρχίαν, ἡ δὲ δευτέρα εἰς ἀντιπροσωπευτικὴν πολιτείαν, ἅπερ εἶδη τοῦ πολιτεύματος ἀμφότερα ὁ Σπινόζας ἀπεδοκίμαζε. Τὸ πρῶτον μάλιστα ὑπομιμνήσκει ἐμπόλεμον κατάστασιν καὶ καθιστᾶ τοὺς πολίτας δούλους (πρβλ. Tract. polit. 5, 6).

διαφόρων μορφῶν (εἰδῶν) πολιτείας, ἤτοι πολιτευμάτων. Καθ' ὅσον δηλαδή ὁ φορεὺς τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας εἶναι εἷς ἢ τινές ἢ πάντες, τὸ πολίτευμα εἶναι μοναρχικὸν ἢ ἀριστοκρατικὸν ἢ δημοκρατικόν. Ἐν μὲν τῇ μοναρχίᾳ ἄρχει ὁ ἡγεμὼν μετὰ τῶν ὑπουργῶν αὐτοῦ, ἐν δὲ τῇ ἀριστοκρατίᾳ οἱ πατρίκιοι καὶ ἡ βουλή αὐτῶν, ἐν δὲ τῇ δημοκρατίᾳ ὅλος ὁ λαός¹.

Καὶ πᾶσα μὲν μορφή τῆς πολιτείας ἐνέχεται εἰς τὰς ἐλλείψεις τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων, ἀλλὰ σχετικῶς ἀρίστη φαίνεται τῷ φιλοσόφῳ ἐκείνῃ, ἥτις εἶναι ἰσχυροτάτη καὶ διατηρεῖ ὡς πλεῖστον τὰ δίκαια αὐτῆς, εἶναι μετὰ λόγου (ὀρθοῦ καὶ ὑγιοῦς λόγου) ἰδρυμένη καὶ κυβερνᾶται ὑπὸ ἐλλόγου ὁμοφροσύνης· ἔχει ἄρα κυβέρνησιν ὑπὸ ἐλευθέρου λαοῦ καθισταμένην καὶ δι' εἰρηνικῆς ὁμοφωνίας διατηρουμένην². Τοιαύτη δ' εἶναι ἡ δημοκρατία, προσεγγίζουσα τὴν πολιτικὴν πρὸς τὴν φυσικὴν κατάστασιν καὶ ἀναγνωρίζουσα τὴν ὑπὸ τῆς φύσεως χορηγουμένην ἐκάστῳ ἐλευθερίαν· ἡ δημοκρατία εἶναι τὸ πρεπωδέστατον εἰς τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου πολίτευμα, διότι κατὰ τοῦτο ὁ λαὸς εἶναι ἐλεύθερος, καθὰ πειθόμενος εἰς νόμους οὐχὶ ὑπ' ἄλλων ἀλλ' ὑφ' ἑαυτοῦ τεθειμένους· εἶναι νόμιμος κατάστασις προσφορωτάτη εἰς τὴν φυσικὴν τοῦ ἀνθρώπου ἐλευθερίαν. « Ἡ δημοκρατία, λέγει, προσεγγίζει μάλιστα πρὸς τὴν ἐλευθερίαν τὴν ὑπὸ τῆς φύσεως ἐκάστῳ παρεχομένην. Διότι κατὰ ταύτην οὐδεὶς μεταβιβάζει οὕτως εἰς ἕτερον τὸ φυσικὸν αὐτοῦ δίκαιον, ὥστε νὰ στερῆται τοῦ λοιποῦ τοῦ δικαιώματος τῆς συμμετοχῆς εἰς τὰ δημόσια συμβούλια· τοῦναντίον μεταβιβάζει τὸ φυσικὸν αὐτοῦ δίκαιον εἰς τὴν πλειονότητα τῆς ὅλης κοινωνίας, ἧς εἶναι καὶ αὐτὸς μέλος. Τοιουτοτρόπως παρ-

1. Πάντα τὰ εἶδη τοῦ πολιτεύματος δύνανται νὰ πορίσωσιν εὐκοσμον πολιτικὸν βίον, ἀλλὰ δὲν ἔχουσι πάντα τὸν αὐτὸν βαθμὸν σταθερότητος. Ἐνταῦθα προβάλλεται τὸ ἐρώτημα, ἂν πρέπει αἱ γυναῖκες νὰ μετέχωσι τῆς διοικήσεως. Ἡ δὲ ἀπόκρισις εἶναι ἀρνητικὴ ἕνεκα τῆς ἀδυναμίας τοῦ γυναικείου φύλου· « Δὲν εἶναι δυνατὸν τὰ δύο φύλα, ἴσων καὶ ὁμοίων κοινωνοῦντα δικαιωμάτων, νὰ κυβερνῶσι παρ' ἀλλήλα, πολὺ δὲ ὀλιγώτερον νὰ κυβερνῶνται οἱ ἄνδρες ὑπὸ τῶν γυναικῶν ». (αὐτ. 11, 1 ἐξ. 11, 4).

2. Αὐτ. 3, 7. 5, 11.

μένουσι πάντες ἴσοι, ὡς ἦσαν καὶ πρότερον ἐν τῇ φυσικῇ καταστάσει. Ἐπίτηδες δὲ — συνεχίζει — διέλαβον ἐνταῦθα μόνον περὶ τοῦ πολιτεύματος τούτου (τῆς δημοκρατίας), διότι σκοπός μου ἦτο νὰ εἶπω περὶ τῆς ὠφελείας, ἣν ἐν τῇ πολιτεία ἔχει ἡ ἐλευθερία »¹.

Ἀριστοκρατικὴ πολιτεία. — Εἰ καὶ κατ' ἀρχὰς ὁ φιλόσοφος προτεῖμα τὴν δημοκρατίαν, ὕστερον ὅμως, ἀποβλέπων εἰς τὴν ἀσφάλειαν τῶν πολιτῶν καὶ ὁδηγὸν ἔχων τὴν ἐμπειρίαν², δὲν ἐνέκρινε τὴν ἀρχὴν τοῦ πλήθους (τὴν δημοκρατίαν) ἀλλ' ἀπέκλινεν εἰς τὴν ἀριστοκρατίαν καὶ τὴν μοναρχίαν. Ἐν τῇ ἀριστοκρατικῇ πολιτεία ἄρχουσιν ἐκλεγόμενοι ὀλίγοι τινὲς πατρίκιοι ἢ κυρία δ' ὅμως διαφορὰ τῶν πολιτευμάτων τούτων δὲν κεῖται τόσον ἐν τῷ ἀριθμῷ τῶν ἀρχόντων, ὅσον ἐν τούτῳ ὅτι ἡ συμμετοχὴ εἰς τὴν ἐξουσίαν ἐξαρτᾶται ἐν μὲν τῇ ἀριστοκρατίᾳ ἐκ τῆς βουλήσεως ὀλίγων (ἐκ τοῦ συμβουλίου τῶν ἀριστοκρατικῶν), ἐν δὲ τῇ δημοκρατίᾳ ἐκ τοῦ « συμφύτου δικαίου » (τοῦ δικαιώματος τοῦ πολίτου)³.

Ἡ προτίμησις τῆς ἀριστοκρατίας ἐμφαίνεται ἐν τῇ « Πολιτικῇ πραγματεία »⁴, ἐνθα διακρίνονται δύο εἶδη ἀριστοκρατίας, τὸ μὲν ἡ συγκεντρωτικὴ, οὕτως εἰπεῖν, ἀριστοκρατία μιᾶς πόλεως, τὸ δὲ ἡ ὁμοσπονδιακὴ, πλειόνων πόλεων, ἥτοι τῆς ὅλης ἐπικρατείας. Παραδείγματα τοῦ μὲν πρώτου εἴδους παρέχει ἡ

1. Tract. theol. polit. 16, 282 ἐξ.— Περαιῖνον τὸ ἔργον τοῦτο ὁ φιλόσοφος παρατηρεῖ ὅτι γράφων προσεπάθησε νὰ εἶναι σύμφωνος « πρὸς τοὺς νόμους τῆς πατρίδος, τὴν εὐσέβειαν καὶ τὴν χρηστοθήθειαν ». — Ἐπιθεὶ καὶ ὄσα ὀλίγα περὶ δημοκρατίας ἐκτίθενται ἐν τῇ ὑστέρᾳ πραγματεία « Tractatus politicus », κεφ. 11.

2. Ὁ Σπινόζας ἐδιδάχθη ὑπὸ τῆς πείρας ἐν Ὁλλανδίᾳ, ὅτι ἡ δημοκρατία δὲν παρέχει τοῖς πολίταις ἡσυχίαν καὶ ἀσφάλειαν· ἐγνώρισε τὰς ὀχλοκρατικὰς παρεκτροπὰς, ἐδοκίμασεν αὐτὸς τοὺς κινδύνους τοῦ δημοκρατικοῦ βίου καὶ ἐπεῖδεν ἐν Χάγγῃ τοὺς ἀδελφοὺς de Witt σπαρασσομένους ὑπὸ τοῦ μανιώδους ὄχλου

3. Αὐτ. 8, 1. 11, 1.

4. Ἐν τῇ « Tractatus politicus » ἐξετάζεται ἡ ἀριστοκρατία ἀπὸ τοῦ 8ου μέχρι τοῦ 11ου κεφαλαίου.

ἀρχαία Ῥώμη καὶ ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις ἡ Ἐνετία καὶ ἡ Γένουα· τοῦ δὲ δευτέρου εἴδους παράδειγμα πρόκειται ἡ σύγχρονος τῷ φιλοσόφῳ πολιτεία τῶν Κάτω Χωρῶν. Τὸ δεύτερον τοῦτο εἶδος εἶναι κρεῖττον καὶ ἀσφαλέστερον ἀπὸ τῶν κινδύνων τῆς ὀλιγαρχίας· σταθερὸν ὄν καὶ πάγιον δὲν φθείρεται ὑπὸ ἐσωτερικῶν αἰτίων καὶ μόνον ὑπὸ ἐξωτερικῶν καὶ τυχαίων περιστάσεων δύναται νὰ καταλυθῇ¹.

Μ ο ν α ρ χ ί α.—Ἦττον εὐπρόσδεκτος εἶναι ἡ μ ο ν α ρ χ ί α, ἥτις κατὰ θεωρίαν μὲν εἶναι ἀρχὴ ἐνὸς ἀνδρός, ἀλλ' ἐν τῇ πράξει εἶναι ἀρχὴ πολλῶν. Διότι, ἀδυνατῶν ὁ βασιλεὺς νὰ ἀσκῇ τὴν ἐξουσίαν μόνος, ἀναγκάζεται νὰ παραλαμβάνη συμβούλους καὶ ἀντιπροσώπους, εἰς οὓς ἐπιτρέπει νὰ μεριμνῶσι περὶ τε τῶν ἰδίων αὐτοῦ καὶ τῶν κοινῶν συμφερόντων. Οὕτω πῶς τὸ κράτος δὲν εἶναι, ὡς νομίζεται, ἀπόλυτος μοναρχία ἀλλὰ πράγματι ἀριστοκρατία (ἀριστοκρατία τῶν ὑπαλλήλων), πλὴν οὐχὶ φανερά ἀλλὰ συγκαλυμμένη καὶ τούτου ἕνεκα ἡ πασῶν χειρίστη ἀριστοκρατία². Καθαπτόμενος δὲ ὁ φιλόσοφος τῶν ὀπαδῶν τῆς ἀπολυταρχίας, τῶν θελόντων τὴν βασιλικὴν ἐξουσίαν ἀπεριόριστον ὡς δῆθεν ἀναμάρτητον, παρατηρεῖ ὅτι οἱ τοιοῦτοι προσνέμουσι τὰ ἐλαττώματα τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως μόνον εἰς τὸν λαόν· νομίζουσιν ὅτι τὸ πλῆθος « φοβεῖ, ἐὰν μὴ φοβῆται » (*terret vulgus, nisi paveat*), ὅτι ὑπηρετεῖ δουλικῶς ἢ ἄρχει ἀλαζονικῶς, ὅτι στερεῖται ἀληθείας καὶ κρίσεως· λησμονοῦσι δ' ὅμως ὅτι ἡ φύσις εἶναι μία καὶ ἡ αὐτὴ εἰς πάντας, ὅτι ἄρα εἰς τὰ αὐτὰ ἐλαττώματα ἐνέχονται οὐχὶ ὀλιγώτερον βασιλεῖς καὶ ἄρχοντες³.

Π ο λ ι τ ι κ ῆ ἔ ξ ο υ σ ί α.—Ἀσχέτως πρὸς τὴν μορφήν τῆς πολιτείας ἀπαιτεῖται παρὰ τῶν πολιτῶν πρόθυμος ὑπακοὴ εἰς τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν, ἧς ἡ δύναμις ἐνδέχεται μὲν νὰ εἶναι ἀπεριόριστος ὑπὸ τῶν πολιτικῶν νόμων, ἀλλὰ περιορίζεται ὑπὸ τῶν νόμων

1. Περὶ τοῦ δευτέρου εἴδους τῆς ἀριστοκρατίας ἰδὲ τὸ 9ον κεφάλαιον.

2. Αὐτ. 6, 5. Ἐν τῷ ἐβδόμῳ κεφαλαίῳ ἐξετάζεται ἐπιμελῶς τὸ ζήτημα τοῦ πῶς πρέπει νὰ ρυθμισθῇ ἡ μοναρχία, ὥστε νὰ μὴ ἐκτραπῇ εἰς τυραννίδα.

3. Αὐτ. 7, 27.

τῆς φύσεως, τῆς φύσεως δηλαδή τῶν πραγμάτων. Ἡ πολιτικὴ ἐξουσία ἄρχει (ὀφείλει νὰ ἄρχῃ) μετὰ λόγου καὶ συνέσεως· δὲν καταδυναστεύει τοὺς πολίτας ἀλλ' ἀπαλλάττει τοῦ φόβου καὶ παρέχει ἀσφάλειαν καὶ ἐλευθερίαν· οὗτος δ' εἶναι τῆς πολιτείας ὁ σκοπός¹. Μόνον ἐν τῇ πολιτικῇ κοινωνίᾳ, καθὰ καὶ ἀλλαχοῦ ἐλέχθη, δύναται νὰ γίνηται λόγος περὶ δικαίου καὶ ἀδίκου, ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ, διότι ἐν τῇ φυσικῇ καταστάσει τοιαῦται διακρίσεις δὲν ὑπάρχουσι· μόνον ἐν τῇ πολιτείᾳ εἶναι δυνατὴ ἀληθινὴ ἠθικότης καὶ ἐλευθερία².

6. Θρησκεία.—Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῆς πολιτείας. Περὶ δὲ τῆς θρησκείας δοξάζει ὅτι πρέπει νὰ χωρίζηται ἀπὸ τῆς ἐπιστήμης³ καὶ ὅτι δὲν προτίθεται ἐκείνη νὰ διδάξῃ τὴν ἀλήθειαν ἀλλ' ἀπλῶς ἀπαιτεῖ παρὰ τῶν ἀνθρώπων ὑπακοὴν εἰς τὸν θεόν, πραγματοποιμένην ἐν τῇ πρὸς τοὺς ἄλλους ἀγάπῃ. Καὶ ἡ ἀγία δὲ Γραφή δὲν καταδικάζει τὴν ἀμαθίαν ἀλλὰ τὴν ἀπειθειαν καὶ ἀξιοῖ τόσῃ μόνον γνῶσιν, ὅση εἶναι τοῖς ἀνθρώποις πρὸς ὑπακοὴν τῷ θεῷ ἀναγκαία καὶ ἥς ἀνευ οἱ ἄνθρωποι δὲν θὰ ἦσαν εὐπειθεῖς⁴. Τὴν διαφορὰν φιλοσοφίας καὶ θεολογίας ἐμφαίνει καὶ ὁ διάφορος τρόπος τῆς ἐνεργείας τῶν ἀντιπροσώπων αὐτῶν· ὁ μὲν φιλόσοφος ἐνεργεῖ διὰ τοῦ νοῦ ὁ δὲ προφήτης διὰ τῆς φαντασίας, τῶν εἰκόνων καὶ συμβόλων⁵.

Γινώσκομεν, λέγει, καὶ δυνάμεθα ἀνευ ἀμφιβολίας νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι οἱ προφῆται ἐλάμβανον τὰς ἀποκαλύψεις τοῦ θεοῦ διὰ λόγων ἢ εἰκόνων, εἴτε πραγματικῶν εἴτε φανταστικῶν· ἀλλ' ἀγνοοῦμεν, κατὰ τίνας φυσικοὺς νόμους τοῦτο συνέβαινε. Βέβαιον δ' εἶναι ὅτι αἱ θεῖαι ἀποκαλύψεις προσηρμόζοντο πάντοτε πρὸς τὴν ἀντιληπτικὴν δύναμιν καὶ τὰς ἐποπτείας τῶν προφη-

1. Tract. theol. polit. 20.

2. Tract. polit. 2, 19. Eth. 4, prop. 37, schol. 2.

3. Ἡ τοιαύτη ἀξίωσις τοῦ Σπινόζα ἦτο σύμφωνος πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῶν χρόνων ἐκείνων.

4. Tract. theol. polit. κεφ. 13 καὶ 14.

5. Αὐτ. 1, 1 ἐξ. Εἰς τὴν προφητείαν ἀφιερροῦνται δύο κεφάλαια, τὸ πρῶτον καὶ τὸ δεύτερον.